

İsmaili ve İmami Kaynaklar Perspektifinde Muhammed b. İsmail b. Cafer'in Tarihsel Kimliği The Historical Identity of Muhammad b. Isma'il b. Ja'far from the Perspective of Isma'ili and Imami Sources

Muzaffer TAN*

Abstract

This article examines the historical identity and doctrinal significance of Muhammad b. Ismail b. Ja'far, one of the most controversial figures in Islamic sectarian history, through the conflicting perspectives of Ismaili and Imami Shi'i sources. Regarded as the awaited "Mahdi-Qa'im" in Ismaili tradition and a central figure in the early Ismaili movement, information about this personality is fraught with uncertainties due to sectarian rivalries. The article aims to analyze these ambiguities to elucidate both Muhammad b. Ismail's historical role and his place in Islamic intellectual history. Muhammad b. Ismail was the grandson of Imam Ja'far al-Sadiq and the son of Ismail b. Ja'far. While his exact birthdate remains uncertain, sources generally place it around 120/738. However, there are significant discrepancies regarding his age at the time of his father's death. Ismaili sources assert that he was an adult, whereas some Imami traditions claim he was still a child. For instance, the Ismaili historian Idris Imad al-Din's works contain contradictory accounts: in one place, he is said to have been three years old, while elsewhere, he is described as twenty-six. These inconsistencies highlight how sectarian biases have influenced historical narratives. Imami sources depict Muhammad b. Ismail as a morally flawed and ambitious figure. The Imamiyya sect, which championed the imamate of his uncle Musa al-Kazim, actively sought to discredit him. In contrast, Ismaili sources portray him as a hidden imam (mastur) and a charismatic leader who organized resistance against Abbasid rule. The historical portrayal of Muhammad b. Ismail is deeply shaped by the debates over imamate between Imami and Ismaili traditions. Imami sources accuse him of betraying Musa al-Kazim to the Abbasids, claiming this led to Musa's imprisonment and martyrdom. Imami scholars like Shaykh Saduq elaborate on this accusation, presenting Muhammad b. Ismail in a negative light. Conversely, Ismaili sources reject these claims, emphasizing that he lived in hiding to evade Abbasid persecution. They describe his efforts to establish a network of missionaries (da'is) in regions like Iran, Khorasan, and Rayy, as well as his strategic marriages with local rulers to strengthen his political influence. Accounts of his evasion of Harun al-Rashid's forces and constant relocation underscore his role as an active political leader rather than a passive figure. Muhammad b. Ismail's political activities shed light on the early Ismaili mission (da'wa). According to sources, after leaving Medina, he traveled to regions with weaker Abbasid control, such as Iran and Khorasan, to gather followers. Idris Imad al-Din reports that he married the niece of Ishak b. Abbas in Rayy and formed kinship ties with the daughter of Mansur b. Jush in Nishapur, bolstering his regional influence. Additionally, it is recounted that Muhammad b. Ali al-Khorasani, sent by Harun al-Rashid to capture him, secretly warned and aided Muhammad b. Ismail due to his Shi'i sympathies. This episode reflects the

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, tanmuzaffer@yahoo.com

complex political and sectarian dynamics of the time. Muhammad b. Ismail's alliances with merchants also played a key role in spreading his mission. Disagreements persist regarding Muhammad b. Ismail's death. Imami sources claim he died early in Baghdad, while Ismaili sources state he passed away in Farghana or Nishapur, with his remains later transferred to Cairo during the Fatimid era. The article posits that he died between 198/813 and 200/815, leaving behind a contested legacy. This legacy was pivotal in shaping early Ismaili eschatology. His designation of his son Abdullah as his successor was crucial for the continuity of the Ismaili imamate line. Moreover, his activities laid the groundwork for the eventual establishment of the Fatimid Caliphate. Muhammad b. Ismail remains one of the most enigmatic figures in Islamic sectarian history. The conflicting narratives in Ismaili and Imami sources demonstrate how historiography is shaped by sectarian agendas. While the Imamiyya sought to vilify him to legitimize Musa al-Kazim's imamate, the Ismailiyya exalted him as the Mahdi-Qa'im. This study underscores that Muhammad b. Ismail was not merely an imam but also a political organizer. His life offers critical insights into early Shi'ism and the sectarian divisions in Islamic history. Although the historical truth remains elusive, his enduring impact on Islamic thought is undeniable.

Keywords: Muḥammad b. Ismā'īl, Ismailiyya, Mahdī-Qā'im, Early Shi'ism, Imamate.

Özet

Bu makale, İslam mezhepler tarihinin en tartışmalı figürlerinden biri olan Muhammed b. İsmail b. Cafer'in tarihsel kimliğini ve doktrinel önemini, İsmaili ve İmami Şii kaynaklarının çelişkili perspektifleri üzerinden incelemektedir. İsmaili geleneğinde "Mehdi-Kaim" olarak beklenen ve erken dönem İsmaili hareketinin merkezinde yer alan bu şahsiyet hakkındaki bilgiler, mezhepsel rekabet nedeniyle belirsizliklerle doludur. Makale, bu belirsizlikleri analiz ederek, Muhammed b. İsmail'in hem tarihsel rolünü hem de İslam düşünce tarihindeki yerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Muhammed b. İsmail, İmam Cafer es-Sadık'ın torunu ve İsmail b. Cafer'in oğludur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, kaynaklar 120/738 yılı civarında doğduğunu belirtir. Ancak babasının vefatı sırasındaki yaşı konusunda ciddi farklılıklar vardır. İsmaili kaynaklar, onun yetişkinlik çağında olduğunu savunurken, bazı İmami rivayetler çocuk yaşta olduğunu iddia eder. Örneğin, İsmaili tarihçi İdris İmadüddin'in eserlerinde bu konuda çelişkili ifadeler yer alır: Bir yerde üç yaşında olduğu belirtilirken, başka bir yerde yirmi altı yaşında olduğu kaydedilir. Bu tutarsızlıklar, tarih yazımının mezhepsel önyargılardan nasıl etkilendiğini gösterir. İmami kaynaklar, Muhammed b. İsmail'i ahlaki zaafı olan, makam hırsıyla dolu bir figür olarak resmeder. Özellikle amcası Musa el-Kazım'ın imametini savunan İmamiyye mezhebi, onu itibarsızlaştırmak için çaba harcamıştır. Buna karşılık İsmaili kaynaklar, onu gizli bir imam (mastur) olarak tanımlar ve Abbasi yönetimine karşı örgütlenen karizmatik bir lider portresi çizer. Muhammed b. İsmail'in tarihsel tasviri, büyük ölçüde İmami ve İsmaili gelenekler arasındaki imamet tartışmalarından etkilenmiştir. İmami kaynaklar, onu Musa el-Kazım'ı Abbasilere ihbar etmekle suçlar ve bu ihbarın Musa'nın hapsedilmesine ve şehit edilmesine yol açtığını iddia eder. Örneğin, Şeyh Saduk gibi İmami alimler, bu ihbarı detaylandırarak Muhammed b. İsmail'i olumsuz bir figür olarak sunar. Buna karşın İsmaili kaynaklar, bu iddiaları reddeder ve Muhammed b. İsmail'in Abbasi baskısından kaçarak gizli bir hayat sürdürdüğünü vurgular. Onun İran, Horasan ve Rey gibi bölgelerde davetçiler (dai) ağı örgütlediği, hatta yerel yöneticilerle evlilikler yaparak siyasi ilişkiler kurduğu belirtilir. Özellikle Harun er-Reşid döneminde takibata uğradığı ve sürekli yer değiştirdiği aktarılır. Bu anlatılar, onun pasif bir figür değil, aktif bir siyasi lider olduğunu gösterir. Muhammed b. İsmail'in siyasi faaliyetleri, İsmaili davetinin erken dönemine ışık tutar. Kaynaklara göre, o, Medine'den ayrıldıktan sonra İran ve Horasan gibi Abbasi otoritesinin nispeten zayıf olduğu bölgelere gitmiş ve burada taraftar toplamıştır. İdris İmadüddin'in aktardığına göre, Rey'de İshak b. Abbas'ın yeğeniyle evlenmiş, Nisabur'da ise Mansur b. Cuş'un kızıyla akrabalık bağı kurmuştur. Bu stratejik evlilikler, onun bölgedeki nüfuzunu artırmıştır. Ayrıca, Halife Harun er-Reşid'in onu yakalamak için gönderdiği Muhammed b. Ali el-Horasanî'nin, Şii sempatisini olduğu için Muhammed b. İsmail'i uyardığı ve kurtardığı rivayet edilir. Bu olay, dönemin karmaşık siyasi ve mezhepsel dinamiklerini yansıtır. Muhammed b. İsmail'in tüccarlarla kurduğu ilişkiler de davet faaliyetlerinin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Muhammed b. İsmail'in ölümü hakkında da farklı rivayetler vardır. İmami kaynaklar, onun Bağdat'ta erken bir tarihte öldüğünü iddia ederken, İsmaili kaynaklar Fergana veya Nisabur'da vefat ettiğini ve naaşının Fatımi halifeleri döneminde Kahire'ye nakledildiğini belirtir. Makale, onun 198/813 ile 200/815 yılları arasında öldüğünü ve geride tartışmalı bir miras bıraktığını savunur. Bu miras, erken dönem İsmaili eskatolojisinin şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Muhammed b. İsmail'in oğlu Abdullah'ı halef tayin etmesi, İsmaili imamet silsilesinin devamı açısından önemlidir. Ayrıca, onun faaliyetleri, Fatımi Devleti'nin kuruluşuna zemin hazırlayan sürecin başlangıcı olarak değerlendirilir. Muhammed b. İsmail, İslam mezhepler tarihinin en karmaşık figürlerinden biridir. İsmaili ve İmami kaynakların çelişkili anlatıları, tarih yazımının mezhepsel çıkarlarla nasıl şekillendiğini gösterir. İmamiyye, onu karalayarak Musa el-Kazım'ın imametini meşrulaştırmaya çalışırken, İsmailiyye onu Mehdi-Kaim olarak yüceltir. Bu çalışma, Muhammed b. İsmail'in sadece bir imam değil, aynı zamanda siyasi bir örgütleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Onun hayatı, erken dönem Şiilik ve İslam tarihindeki mezhepsel ayrışmaların anlaşılması için önemli bir anahtardır. Tarihsel gerçekliği tam olarak tespit etmek zor olsa da, onun İslam düşünce tarihindeki etkisi yadsınmaz.

Anahtar Kelimeler: Muhammed b. İsmail, İsmailiyye, Mehdi-Kaim, Erken dönem Şiilik, İmamet.

Giriş

İslam düşünce geleneğinde özellikle Şii düşüncesinin temel taşlarından biri olan imamet meselesi, hem inançsal hem de siyasi boyutlarıyla derin tartışmalara konu olmuştur. Bu tartışmaların en kritik

evrelerinden biri, İmam Cafer es-Sadık'ın vefatı sonrasında yaşanmış ve imamet kimin eliyle devam edeceği sorusu etrafında şekillenen ayrışmalar, genelde İslam tarihinin, özelde ise Şia tarihinin seyrini derinden etkilemiştir. Bu süreçte, Cafer es-Sadık'ın oğlu İsmail'in ölümünün ardından torunu Muhammed b. İsmail, sonraki süreçte İsmaililik olarak isimlendirilecek Şii fırkanın imamet anlayışında merkeze yerleşen karizmatik bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır.

İsmaili kaynaklarda Mehdi-Kaim olarak beklenen ve davet faaliyetlerinin odağında yer alan Muhammed b. İsmail hakkında¹ ne yazık ki tarihsel veriler oldukça sınırlıdır. Mevcut bilgilerin azlığı ve tutarsızlığı, bu önemli şahsiyeti anlamının önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir. Doğum tarihi konusunda kesin bir veri bulunmaması, farklı kaynaklarda birbirinden oldukça farklı rivayetlerin yer almasına yol açmıştır. Abbasi yönetimine karşı herhangi bir açık muhalefette bulunmamış olması, tarih kayıtlarında kendisine geniş yer verilmemesinin muhtemel nedenlerinden biri olarak görülebilir. İsmaili kaynaklarda yer alan bilgiler ise hem kısıtlıdır hem de birbiriyle çelişen ifadelerle doludur. İmami kaynaklarda yer alan bilgilerle birlikte düşünüldüğünde bu durum daha da karmaşık bir hal almaktadır. Bu anlamda temelde İsmaili ve İmami kaynaklardaki bilgilerden hareketle Muhammed b. İsmail'in tarihsel kişiliğine dair tüm zorluklara rağmen sağlıklı bir portre ortaya koymak bu yazının temel amacını oluşturmaktadır.

1. Muhammed. İsmail'in Doğumu

Muhammed b. İsmail hakkındaki en kapsamlı bilgiler, İsmaili davetçilerinden İdris İmadüddin (ö. 872/1467) tarafından derlenmiştir.² Muhammed, İsmail'in büyük oğlu ve aynı zamanda İmam Cafer es-Sadık'ın en büyük erkek torunu olarak İsmaili geleneğinde özel bir yere sahiptir. Babasının vefatı esnasındaki yaşına dair kaynaklarda ciddi farklılıklar bulunmakla birlikte, genel olarak yetişkinlik çağına ulaşmış bir genç olduğu anlaşılmaktadır. İdris İmadüddin'in eserlerinde bu konuda çelişkili ifadeler yer almaktadır: O, bir eserinde Muhammed'in babası öldüğünde henüz üç yaşında olduğunu ve vefat öncesinde Meymûn b. Galan b. Bedîr b. Mihrân b. Selmân el-Fârisî'ye emanet edildiğini belirtirken,³ başka bir eserinde ise aynı olay sırasında yirmi altı yaşında olduğunu iddia etmektedir.⁴ Bu tutarsızlıklar, araştırmacıları zor durumda bırakan bir tablo oluşturmaktadır.

Diğer yandan, önde gelen İsmaili alimlerden Cafer b. Mansuri'l-Yemen'in (ö. 360/970 [?]) aktardığı bilgiler daha tutarlı görünmektedir. Onun ifadelerine göre, İsmail b. Cafer'in 133/750 yılı civarında vefat ettiği ve bu sırada Muhammed b. İsmail'in on dört yaşında olduğu anlaşılmaktadır.⁵ Bu bilgiler, diğer tarihsel verilerle karşılaştırıldığında daha gerçekçi bir tablo sunmaktadır. Muhammed'in amcası Musa el-Kazım'dan sekiz yaş büyük olduğu ve Musa'nın 128/745 yılında doğduğu⁶ göz önüne alındığında, Muhammed'in doğum tarihinin 120/738 yılı civarında olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim *Destûru'l-müneccimîn* adlı anonim eserde bu tarih Zilhicce 121/Kasım 739 olarak belirtilerek bu görüş desteklenmektedir.⁷ Bu hesaplamalara göre, Muhammed babasını kaybettğinde muhtemelen 13-14 yaşlarındadır.

İmami kaynaklar başta olmak üzere İsmaili olmayan kaynaklarda da Muhammed b. İsmail hakkında çeşitli bilgiler mevcuttur. Ancak bu bilgilerden hareketle onun hayatı hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmak oldukça güçtür. İmami kaynaklar genellikle Muhammed b. İsmail'i olumsuz

¹ Bu konuda bk. Ali Avcu, *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011), 153 vd.; Betül Yurtalan, *Mezhep ve Siyaset: Abbâsî-Fâtımî Çekişmesinin Sünnîliğe Etkileri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024), 72 vd.

² İdris İmadüddin el-Kureşî, *Uyûnu'l-ahbâr ve funûnu'l-âsâr*, thk. Mustafa Galib (Beyrut: Daru'l-Ensar, 1986) 4/351-356; a.mlf, *Kitâbu zehri'l-me'âni*, thk. Mustafa Galib (Beyrut: el-Müessesetü'l-Camiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1991), 204 vd.

³ İdris İmadüddin, *Kitâbu zehri'l-me'âni*, 200.

⁴ İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 4/351.

⁵ Cafer b. Mansuri'l-Yemen, *Serâir ve esrâri'n-nutakâ*, thk. Mustafa Galib (Beyrut: Daru'l-Ensar, 1404/1984), 259.

⁶ Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali Mes'ûdî, *İsbâtu'l-vasiyye li'l-imâm 'Ali b. Ebî Tâlib* (Beyrut: Dâru'l-Envai, 1988), 203.

⁷ Bk. Farhad Daftary, *The Ismâ'îlîs: Their history and doctrines* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 102.

bir şekilde resmetmekte ve onu Musa Kazım'la kıyaslayarak ikincisini öne çıkarmaktadır. Bu kaynaklarda Muhammed, ahlaki zaafı olan, makam ve para hırsıyla dolu, gayri ahlaki bir kişilik olarak tanıtılmakta ve Medine'de amcası Musa el-Kazım'ın gölgesinde yaşayan silik bir figür olarak sunulmaktadır.⁸ Ancak bu bilgilerin büyük ölçüde İmami kaynaklarda geçiyor olması, güvenilirlikleri konusunda ciddi şüpheler uyandırmaktadır. Burada çizilen olumsuz portrenin gerçeği ne ölçüde yansıttığını tespit etmek oldukça zordur. Söz konusu bilgilerin, Musa el-Kazım'ın imametini pekiştirmek ve onun potansiyel rakiplerini itibarsızlaştırmak amacıyla üretilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bağlamda, Cafer es-Sadık'tan sonra oğlu Musa Kazım'ın imametini savunan İmamiye ile imametini Muhammed b. İsmail kanalıyla devam ettiğini iddia eden İsmailiye arasındaki rekabet, tarih yazımına da yansımış görünmektedir. İmami çevrelerin, kendi imamet anlayışlarını meşrulaştırmak amacıyla Muhammed b. İsmail'i karalama yönünde bir tarih kurgusuna yönelmiş olmaları ve bu doğrultuda çeşitli iddialar ortaya atmış olmaları ihtimal dahilindedir. Bu durum, erken dönem İslam tarihinde mezhepsel ayrışmaların nasıl bir tarih yazımı mücadelesine dönüştüğünün çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir.

2. Musa el-Kazım'ın İhbarı ve Muhammed b. İsmail'in Rolüne İlişkin İddialar

İslam tarihi kaynaklarında, özellikle İmami geleneğe ait metinlerde, İmam Musa el-Kazım'ın Abbasi halifesi Harun er-Reşid'e (ö. 193/809) bazı yakın akrabaları tarafından ihbar edildiği ve bu ihbarın zincirleme olarak imamın hapsedilmesine ve nihayetinde Bağdat'ta şehit edilmesine yol açtığı belirtilmektedir. Bu kritik tarihsel olayla ilgili rivayetler incelendiğinde, ihbarcılar listesinde Muhammed b. İsmail'in adının öne çıktığı görülmektedir. Ancak bu bilgilerin tamamen İmami kaynaklarca nakledilmiş olması, birbirleriyle çelişen ifadeler içermesi ve mezhepsel önyargılarla şekillenmiş olma ihtimali, konunun nesnel bir şekilde değerlendirilmesini güçleştirmektedir.

İmami alimlerin bu konudaki aktarımları oldukça çeşitlilik göstermektedir. Örneğin Şeyh Saduk (ö. 381/991), Musa el-Kazım'ın maddi ve manevi yardımlarına rağmen yeğeni Muhammed b. İsmail tarafından halifeye ihbar edildiğini ve bu nedenle hapse atılarak ölümüne sebep olduğunu iddia ederken;⁹ diğer bir İmami alim el-Erbili (ö. 693/1293) ise ihbarcılar arasında Musa'nın kardeşi Muhammed b. Cafer es-Sadık ve Zeydi görüşlere sahip Yakub b. Davud gibi isimlerin de bulunduğunu belirtmektedir.¹⁰ Bazı kaynaklarda ise ihbarın aslında Ali b. İsmail b. Cafer tarafından, Bermekî vezir Yahya b. Halid'in kışkırtmasıyla yapıldığı kaydedilmektedir. İhbarın gerekçesi olarak genellikle Musa el-Kazım'a ülkenin çeşitli bölgelerinden büyük miktarda mal aktığı iddiaları gösterilmektedir. Bu iddialar üzerine Harun er-Reşid'in 179/795 yılında imamı tutuklayarak Bağdat'a götürdüğü bilinmektedir.¹¹ Ancak ihbarın nerede yapıldığı konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Ali b. Cafer

⁸ Ali b. Cafer Ebû'l-Hasan el-'Uraydâ, *Mesâilü Ali b. Cafer* (Beyrut: Muessesetu Âli'l-Beyt li İhyai't-Turâs, 1431//2010), 313-314; Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, thk. Lecnetun min Ulemâ (Beyrut: Muessesetu'l-Vefa, 1992), 48/238-239.

⁹ Muhammed b. Ali b. Hüseyin Ebî Ca'fer İbn Bâbeveyh el-Kummî es-Sadûk, *Uyûnu ahbârî Rızâ*, thk. Müessesetu'l-İmam Humeynî, (Meşhed 1413), 1/72; ayrıca bk.Meclisi, *Bihar*, 48/210.

¹⁰ Bk. Ebî'l-Hasan Ali b. İsa el-Erbili, *Keşfu'l-ğumme fi marifeti'l-eimme* (Beyrut: Merkezu't-Tıbbâ ve'n-Neşr li'l-Mecmai'l-Alemi li-Ehli'l-Beyt: 1433/2012), 2/252.

¹¹ Bk. Ebû Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şi'a*, tsh. Seyyid Muhammed Sâdık (Necf: el-Mektebetu'l-Murtazaviyye, 1936), 84; Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef el-Eş'arî Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-fırak*, tsh. Cevâd Meşkûr (Tahran: Matbaatu Haydarî, 1963), s. 93; Sadûk, *Uyûnu Ahbârî Rızâ*, s. 257; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-'Abkarî el-Bağdâdî Şeyh Müfid, *el-İrşâd fi ma'rifeti huçecillâhi alâ'l-'ibâd*, thk. Muessesetu Âli-i Beyt (Beyrut: Dâru'l-Mufid, 1993), 2/237; Meclisi, *Bihâr*, XLVI/231. Harun er-Reşid'in 179/795 yılında Hacc için Hicaz'a geldiği; Hacc farızasından sonra da Medine'ye geçtiği bilinmektedir (Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'l-umem ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Dâru'l-Mâarif, Kahire: Dâru'l-Maarif bi Mısır, 1975), 3/638; Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî* (Necf: Menşuratu'l-Mektebeti'l-Haydariyye, 1964), 2/430; Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab ve me'âdinu'l-cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülmeccid (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1973), 4/403. Dolayısıyla, şayet böyle bir olay vuku bulmuşsa bu esnada olma ihtimali oldukça yüksektir.

es-Sadık ihbarın Bağdat'ta gerçekleştiğini savunurken¹² Fahu'r-Razi (ö. 606/1209) ise bu olayın Harun er-Reşid'in Hicaz seyahati sırasında vuku bulduğunu ileri sürmektedir.¹³

Bu rivayetlerin güvenilirliği konusunda ciddi şüpheler bulunmaktadır. Öncelikle, bu bilgilerin tamamına yakınının İmami kaynaklarca aktarılmış olması ve İsmaili kaynaklarda ise tam aksi yönde - Muhammed b. İsmail'in sürekli olarak Abbasi otoritelerinden gizlendiği ve kaçtığına dair ifadelerin yer alması dikkat çekicidir. Ayrıca Ali b. Cafer'in aktardığı bir rivayete göre, Musa el-Kazım'ın çok daha erken bir dönemde (muhtemelen 148/765'ten önce) ağabeyi Abdullah el-Eftah'a, İsmail'in çocukları Muhammed ve Ali hakkında şikâyetle bulunduğu ve onları "şeytanın ortakları" olarak nitelendirdiği belirtilmektedir.¹⁴ Burada Musa el-Kazım'ın bu sözleri neden sarf ettiği hususu pek açık değildir; ancak Abdullah el-Eftah'ın 148/765 yılında vefat ettiği dikkate alındığında, bu sözlerin Harun er-Reşid döneminde (170-193/786-809) gerçekleştiği öne sürülen ihbarla alakalı olmadığı ancak her halükarda Musa el-Kazım'a karşı İsmail'in çocuklarının kötülenmesine yönelik bir çabanın yansıması olduğu anlaşılmaktadır.

İmami alim İbn Şehraşub'un aktardığı ilginç bir rivayette, Muhammed b. İsmail'in gençlik yıllarında Mekke'de haram aylarda başarısız bir ayaklanma girişiminde bulunduğu iddia edilmektedir.¹⁵ Ancak bu bilgi diğer kaynaklarca teyit edilmemekte ve detayları konusunda herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. Yine de bu rivayet, Muhammed b. İsmail'in Abbasi yönetimine karşı muhalif bir tavır sergilemiş olabileceğine dair önemli bir ipucu olarak değerlendirilebilir.

Fahu'r-Razi ve İbn Ebi'l-Hadid (ö. 656/1258) gibi sonraki dönem alimleri ise Muhammed b. İsmail'in siyasi faaliyetlerine dair daha detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu kaynaklara göre, Muhammed b. İsmail hem Harun er-Reşid hem de Memun (198-218/813-833) dönemlerinde çeşitli siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Razi'nin aktardığına göre, Muhammed b. İsmail'in Musa el-Kazım ile birlikte ülkenin uzak bölgelerindeki Şiilere gizli mektuplar gönderdiği belirtilmektedir¹⁶ ki bu faaliyetlerin muhtemelen 179/795'teki tutuklamadan kısa bir süre önce gerçekleştiği anlaşılmaktadır. İbn Ebi'l-Hadid ise Muhammed b. İsmail'in benzer faaliyetlerine Halife Memun döneminde (198-218/813-833) de devam ettiğini ifade etmektedir.¹⁷

Bu çelişkili rivayetler ışığında, tarihsel gerçekliği kesin olarak tespit etmek oldukça güçtür. Ancak şu kadarını söylemek mümkündür ki İmami kaynakların Muhammed b. İsmail'i sürekli olarak olumsuz bir şekilde resmetme eğilimi, büyük ölçüde mezhepsel rekabetin ve imamet iddialarını meşrulaştırma çabasının bir sonucu olarak görülmelidir. Öte yandan, Muhammed b. İsmail'in Abbasi yönetimine karşı gizli bir muhalefet yürüttüğüne dair bazı ipuçları, onun sadece pasif bir figür olmadığını, aksine aktif bir siyasi kişilik olduğunu göstermektedir. Bu durum, erken dönem İslam tarihinin karmaşık siyasi ve mezhepsel dinamiklerini anlamak açısından oldukça önemli bir veri olarak değerlendirilmelidir.

3. Halife Memun'un Muhammed b. İsmail'i Sorguladığı İddiası

Kaynaklarda aktarılan bir rivayete göre, Halife Memun'un Muhammed b. İsmail'in İsfahan'ın Kerh bölgesi ve diğer vilayetlerdeki taraftarlarına yazdığı davet mektuplarını ele geçirdiği ve bunun üzerine onu huzuruna çağırarak sorguladığı belirtilmektedir. Rivayetin devamında, Memun'un mektupları

¹² Ali b. Cafer, *Mesâil Ali b. Cafer*, 313-314; Meclisi, *Bihar*, 48/238-239.

¹³ Fahu'ddin Muhammed b. Ömer er-Râzi, *eş-Şeceretu'l-mübâreke fî ensâbi't-Tâlibiyye*, thk. es-Seyyid Mehdi er-Recâi-es-Seyyid Mahmûd el-Miraşî (Kum: Mektebetu Ayetullah el-Uzma el-Maraşî en-Necefî, 1409), 101.

¹⁴ Ali b. Cafer, *Mesâil Ali b. Cafer*, 315.

¹⁵ Muhammed b. Şehraşub el-Mazenderânî İbn Şehraşub, *Müşâbihu'l-Kur'ân ve muhtelefu* (Kum: Dâru'l-Bidâr li'n-Neşr, 1369), 2/81.

¹⁶ Bk. er-Râzi, *eş-Şeceretu'l-mübâreke*, 101.

¹⁷ Abdulhamîd Hibetullah b. Muhammed b. Hüseyin İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-belağa* (Beyrut: Muessesetu'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2009), 16/111

Muhammed b. İsmail'in yüzüne fırlattığı, ancak Muhammed'in herhangi bir açıklama yapmadan mahcup bir şekilde beklediği ve nihayetinde Memun'un Ali ve Fatıma'nın hatırına onu affederek serbest bıraktığı anlatılmaktadır.¹⁸

Bu rivayetin tarihsel gerçekliği konusunda ciddi şüpheler bulunmaktadır. Öncelikle, rivayetin büyük ölçüde İmami kaynaklarca aktarılmış olması ve Muhammed b. İsmail'i küçük düşürme amacı taşıyor izlenimi vermesi dikkat çekicidir. Ancak diğer yandan, bu rivayetin Muhammed b. İsmail'in Memun döneminde (198-218/813-833) halife ile doğrudan temas halinde olduğuna işaret etmesi açısından önemli olduğu söylenebilir.

İlginçtir ki, İsmaili kaynaklar söz konusu ihbar olayına ilişkin tamamen farklı bir perspektif sunmaktadır. Bu kaynaklarda Muhammed b. İsmail, ihbarcı değil, bizzat Abbasi baskısından kaçan ve gizli imamet sürecini başlatan bir kimse olarak resmedilir. Onun sürekli yer değiştirdiği, Abbasi otoriteleriyle herhangi bir temas kurmaktan kaçındığı ve hatta halk arasında açıkça tanınmaktan uzak durduğu anlatılır. Bu kaynaklar, Muhammed'in Harun er-Reşid'le ya da saray çevresiyle ilişkisinden ziyade, gizli bir davet ve örgütlenme süreci içinde yer aldığını vurgularlar. Bu anlatılar, İmam Musa el-Kâzım'ın başına gelenlerle Muhammed b. İsmail arasında herhangi bir bağlantı kurulmasını da doğrudan reddeder. İsmaili yazarlardan Seyyidna el-Hattab'ın (ö. 533/1138) aktardığına göre İsmail b. Cafer genç yaşta vefat ettiğinde oğlu Muhammed henüz çocuk yaşta idi. İmam Cafer es-Sadık, torunu reşit olana kadar imameti hüccetine emanet etmiştir. Muhammed büyüüp olgunlaştıktan sonra imamet emaneti kendisine teslim edilmiştir.¹⁹ Bu bilgi daha önce zikredildiği üzere onun babasının vefatında bir delikanlı olduğu bilgisiyle açıkça çelişir ve vakıyı anlamayı zorlaştırır.

Diğer bir İsmaili yazar olan Hatim b. İbrahim el-Hamidi'nin (ö. 596/1199) kayıtlarına göre Muhammed b. İsmail, Abbasilerin takibatından kurtulmak için 134/751-52 yılında gizlice kaçmıştır. Arap olmayan toplulukların yaşadığı uzak bölgelere sığınmıştır.²⁰ Neşvanu'l-Himyeri (ö. 573/1175), Muhammed b. İsmail'in Harun er-Reşid döneminde Medine'yi terk ettiğini belirtir. Buna göre o, Harun er-Reşid dönemine kadar iktidar karşısı birtakım gizli faaliyetler içerisinde olmuş; söz konusu halife döneminde bu faaliyetleri tespit edilince, Medine'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Şöyle ki bir süre Medine'deki evinde saklanan Muhammed b. İsmail, ortalığın sakinleşmesinden sonra gizlice Medine'yi terk ederek doğuya gitmiştir.²¹ İdris İmadüddin'deki bilgiler dikkate alındığında Muhammed b. İsmail'in saklanması, babası İsmail'in Abbasi halifesi Mansur tarafından yakalanmak istendiği döneme gitmektedir. Öyle ki, Muhammed b. İsmail Halife Mansur ölünceye kadar, çoğunlukla dedesi Cafer'in evinde olmak üzere köşe bucak gizlenmiş, bu durumu çok yakın adamları dışında herkesten gizli tutmuştur.²²

Bu çelişkili rivayetler ışığında şu tespitler yapılabilir: İmami kaynaklardaki anlatıların büyük ölçüde mezhepsel önyargılarla şekillendiği açıktır. Muhammed b. İsmail'i karalama amacı taşıyan bu rivayetlerin tarihsel gerçekliği şüphelidir. İsmaili kaynaklardaki bilgiler daha tutarlı bir tablo çizmektedir. Muhammed b. İsmail'in Abbasi otoritelerinden sürekli kaçtığı ve gizli faaliyetler yürüttüğü yönündeki iddialar, dönemin siyasi koşullarıyla daha uyumludur. Muhammed b. İsmail'in özellikle İran ve Horasan bölgelerinde yoğun faaliyet gösterdiği ihtimali kuvvetlidir. Bu bölgelerdeki Arap olmayan nüfusun Abbasi yönetimine karşı muhalefeti, İsmaili davet için uygun bir zemin

¹⁸ İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-Belâğa*, 16/111.

¹⁹ Seyyidnâ el-Hattâb, *Gâyetu'l-mevâlid* (W. Ivanow, *Isma'ili Tradition Concerning the Rise of the Fatimids*, Calcutta 1942 içinde), 35-36. Burada Seyyidnâ el-Hattâb, imametini geçici olarak başkasına devredilebileceğini kabul ederek, müstavda ve müstakar imam anlayışını ortaya koymaktadır. Nitekim bunu temellendirmek için daha önce, Hüseyin b. Ali öldüğünde oğlu Ali b. Hüseyin çocuk yaşta olduğu için Muhammed b. el-Hanefiyye'nin geçici olarak imameti devraldığını ve zamanı gelince Ali b. Hüseyin Zeynu'l-Abidin'e tekrar teslim ettiğini öne sürer.

²⁰ Seyyidnâ Hatim b. İbrahim el-Hâmîdî, *Mecâlis Seyyidnâ Hatim b. İbrahim el-Hâmîdî* (W. Ivanow, *Isma'ili Tradition Concerning the Rise of the Fatimids*, Calcutta: Islamic Research Association, 1942 içinde), 107-108.

²¹ Neşvanu'l-Himyeri, *el-Hürü'l-'Iyn*, nşr. Kemal Mustafa (Kahire: Matbaatu's-Saade bi Civâri Muhafazati Mısır, 1948), 197.

²² İdris İmadüddin, *Uyunu'l-Ahbâr*, 4/351-352.

oluşturmuş olabilir. Memun döneminde yaşadığı iddia edilen olayın gerçekliği tartışmalı olsa da, bu rivayet Muhammed b. İsmail'in siyasi bir figür olarak algılandığını göstermesi açısından önemlidir.

4. Muhammed b. İsmail'in Gizli Davet Faaliyetleri ve Bölgesel İlişkiler Ağı

Muhammed b. İsmail'in Medine'den ayrıldıktan sonraki faaliyetleri hakkında kaynaklarda önemli farklılıklar bulunmaktadır. Reşidüddin Fazlullah'ın ((ö. 718/1318)) aktardığı bilgilere göre, bu ayrılış dedesi İmam Cafer es-Sadık'ın hayatta olduğu döneme kadar geri götürülmektedir. Bu anlatıma göre Muhammed önce Irak'a, ardından Rey şehrine gitmiş, son olarak da Demavend bölgesindeki Semle adlı köye yerleşmiştir. Burada ikamet ederken Horasan ve Sind bölgesindeki Kandehar gibi şehirlerle davetçiler göndererek taraftar toplamaya çalışmıştır.²³

İsmaili tarihçi İdris İmadüddin ise Muhammed b. İsmail'in Harun Reşid döneminde doğuya gittiğini belirtmekle birlikte, kesin varış noktası konusunda farklı kaynaklar çelişkili bilgiler sunmaktadır. İdris İmadüddin *Zehru'l-Meâni* adlı eserinde Muhammed b. İsmail'in İsfahan'a gittiğini kaydederken,²⁴ Neşvânu'l-Himyeri Nisabur'a gittiğini belirtir.²⁵ Bu kaynaklardaki ortak anlatıya göre Muhammed b. İsmail, Medine'de Allah'ın dinini yaymaya başlamış ve taraftarları için güvenli bir hicret yeri (*dâru'l-hicre*) arayışına girmiştir. Ancak bu faaliyetlerden haberdar olan Halife Harun er-Reşid, onun yakalanmasını emredince Muhammed evinin altına gizli bir sığınak inşa etmiş ve burada saklanarak yakalanmaktan kurtulmuştur. Ortamın yatışmasının ardından Muhammed b. İsmail, oğulları İsmail ve Cafer'i Medine'de bırakarak gizlice Nisabur'a²⁶ veya bir başka rivayete göre Rey şehrine gitmiştir.²⁷ Rey şehrinin o dönemde Şii eğilimli yönetici İshak b. Abbas'ın kontrolünde olduğu ve Muhammed b. İsmail'in buraya yerleşmesinde Halife Harun er-Reşid'in eşi Zübeyde'nin rol oynadığı belirtilmektedir.²⁸ Ancak Muhammed b. İsmail'in Rey'de bulunduğu haberi kendisine ulaştınca, Harun er-Reşid İshak b. Abbas'tan onu tutuklayıp göndermesini istemiştir.²⁹ İshak başlangıçta bu durumu inkâr etmeye ve oyalamaya çalışmışsa da halifenin ısrarları karşısında Muhammed b. İsmail ve oğlu Abdullah,³⁰ Cebel bölgesindeki Nihavend kalesine sığınmışlardır. Bu kale o sırada İshak b. Abbas'la iyi ilişkiler içinde olan Mansur b. Cuş adlı yerel bir yöneticinin kontrolindedir. Muhammed b. İsmail bir süre burada kaldıktan sonra, aynı bölgede bir çiftlik satın alarak oraya yerleşmiş ve faaliyetlerini buradan sürdürmüştür.³¹

Muhammed b. İsmail'in Horasan ve Cibâl bölgelerinde yürüttüğü faaliyetlere dair şu an için İsmaili dai İdris İmadüddin'in aktarıkları dışında elimizde başka kaynaklardan aktarılan herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu anlamda İmami kaynaklar herhangi bir bilgi vermez. Bu durum nerdeyse tek bir kaynağa dayalı olarak bir anlatıyı dayatır. Muhammed b. İsmail'e dair bu tek taraflı anlatı tarihsel olarak yaşanmış bir gerçeklikle mi yoksa sonradan inşa edilmiş bir kurguyla mı karşı karşıya olduğumuz sorununu muallakta bırakır. Dolayısıyla İdris İmadüddin'in anlatısı ya da kurgusu üzerinden yol almak ve satır aralarını okumaktan başka yapılacak bir başka yol da mümkün görünmemektedir. Bu bize en azından vakıanın genel hatlarına dair bir kurgu yapmamıza imkan tanır.

İdris İmadüddin'in aktardığına göre Muhammed b. İsmail Nihavend'e gitmeden önce dailerini bu bölgeye göndererek buradaki durum hakkında ön bilgi alır. Buraya baba-oğul Hürmüz ve Mehdi

²³ Reşidüddin Fazlullah Hemedâni, *Câmi'u't-tevârih*, tsh. Muhammed Rojen (Tahran: Neşr Albürz, 1373), 516.

²⁴ Bk. İdris İmadüddin, *Zehru'l-meâni*, 204.

²⁵ Neşvânu'l-Himyeri, *el-Hüru'l-'ıyn*, 197.

²⁶ İdris İmadüddin, *Zehru'l-me'âni*, 204 vd.

²⁷ İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/352.

²⁸ Bkz. İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/353.

²⁹ İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/353.

³⁰ Bk. İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/353.

³¹ Rivayete göre bu çiftlik *Karzun* nahiyesindeki *Şelbene* denen köyde bulunan *Serha* adında bir çiftliktir. Bk. İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/354.

adında iki dai gönderilir.³² Muhammed b. İsmail'in Nihavend'e gitmeden önce Hürmüz ve oğlu Mehdi'yi bölgeye göndermesi, onun bölgesel şartlar hakkında önceden bilgi toplama stratejisini ortaya koyar. Bu durum, Muhammed b. İsmail'in sadece kaçak bir imam değil, sistematik ve planlı bir şekilde davet faaliyetlerini yürüten bir lider olduğunu göstermektedir. Dailer aracılığıyla bölgesel istihbarat toplaması, İsmâilî dâvet örgütünün erken dönemden itibaren sistematik bir yapıya sahip olduğunu düşündürmektedir. Bu arada Muhammed b. İsmail'in bölgenin yöneticileriyle yakın ilişkiler kurmak için bu yöneticilerin akrabalarıyla evlilikler yaptığını görmekteyiz. Nitekim daha önce Rey'de İshak b. Abbas'ın yeğeniyle evlenmesinin yanında, Nisabur'da Mansur b. Cuş'un kızı ile evlenir.³³ Bu evlilikler, yalnızca bireysel ilişkiler değil, davetin korunması ve güçlendirilmesi için siyasi evlilik stratejisi olarak değerlendirilebilir. İsmâilî davetin siyasi zeminle iç içe ilerlediği ve imamın da bu süreçte siyasi bir aktör gibi davrandığı anlaşılmaktadır. Bu durum İsmâilîliğin erken dönemde sosyo-politik bir hareket olarak geliştiği şeklinde yorumlanabilir. Daha önce İdris İmadüddin'de zikredildiği üzere Halife Harun er-Reşid'in İshak b. Abbas'tan Muhammed b. İsmaili tutuklamayı emrettiği ancak bunun gerçekleşmemesi olayı ve sonrası gelişmeler tarihsel olarak kaynaklarda teyid edemeyeceğimiz şekilde ayrıntılandırılır. Rivayete göre Halife Harun er-Reşid, İshak b. Abbas'tan ikna olmamış olmalı ki bir süre sonra kendisi ordunun başında Rey'e gelip, İshak'ı tutuklar; ancak Muhammed b. İsmail'in nerede olduğunu öğrenemez. Harun Reşid, İshak b. Abbas'ı tutuklattırdıktan sonra bin bir çeşit işkence yapmasına rağmen, amacına ulaşamaz. İshak bu işkence sırasında ölür. Bu arada Muhammed b. İsmail Nihavend'teki çiftliğindedir. Harun er-Reşid ülkenin dört bir tarafına Muhammed b. İsmail'in yerini öğrenmeleri için casuslarını gönderir ve onun Nihavend'de Serha denen yerde olduğu haberini alır. Bunun üzerine Muhammed b. Ali el-Horasânî adında kendisinin yetiştirdiği bir şahsı yanında yaklaşık iki yüz askerle Muhammed b. İsmail'i yakalaması için Serha'ya gönderir. Ancak Şî olma ihtimali yüksek olan Horasânî, Muhammed b. İsmail'i yakalayacağı yerde ona durumu haber verir. Horasânî, yanındaki askerlerine aradıkları şahsın Serha'ya üç gün uzaklıktaki Ezer şehrinde olduğunu söyleyerek onları Serha'dan götürür. Bu haberi getiren kişiye de mal mülk vererek susturur.³⁴ Bu anlatımın, ilk bakışta Abbâsî iktidarının İsmâilî hareketi ciddiye aldığını ve doğrudan halifenin müdahalesine sebep olacak ölçüde tehdit olarak gördüğünü şeklinde anlaşılabilirse de muhtemelen İdris İmadüddin'in Muhammed b. İsmail'in konumunu yüceltme anlamında bir abartı olarak görülmesi daha gerçekçi görünmektedir. İdris İmadüddin yukarıdaki gelişmeleri anlattıktan sonra Muhammed b. İsmail'in hikayesini devam ettirir. Burada Muhammed b. İsmail'in benzer şekilde önde gelen kişilerle yakın ilişkiler kurma çabası öne çıkar. Bu anlamda Muhammed b. İsmail Sabur şehrine gider, arkasından da Muhammed b. Ali el-Horasani giderek ona icabet eder. Burada Muhammed b. İsmail, Kammâs b. Nuh adlı bir tüccarla tanışıp yakın ilişkiler kurar. Rabata adındaki kızıyla evlenir ve ondan bir kızı olur ancak iki ay sonra ölür.³⁵ Burada yine evlilik yoluyla yerel güç odaklarıyla bağ kurma stratejisi görülmektedir. Ancak bu evliliğin kısa sürmesi, imamın siyasi-stratejik planlarının bazı noktalarda kesintiye uğradığını göstermektedir. Bununla birlikte, tüccar çevreleriyle ilişki kurması Muhammed b. İsmail'in İsmâilî hareketin ekonomik ağlardan da yararlandığını düşündürmektedir.

Anlatımın devamında Muhammed b. İsmail'in İshak b. Abbas'ın yeğeni Fatıma'dan Abdullah; Mansur b. Cûş'un kızı Süreyve'den Hüseyin b. Muhammed ve Ali b. Muhammed'i Nehavend dağında Serha'da bıraktığı, Nihavend ve Serha'dan çıkıp Sabur'a giderken aralarında Hürmüz ve oğlu Mehdi'nin de bulunduğu taraftarlarından ve dailerinden oluşan bir grupta kendi çocuklarını bir araya toplayıp hepsini yanındakilerle birlikte dai Hürmüz'ün köyüne gönderip burada saklandıkları ve

³² İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/353.

³³ Muhammed b. İsmail'in bu eşin adı Süreyve olup ondan dört tane erkek çocuğu olmuştur. Bk İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/356.

³⁴ İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/355.

³⁵ İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/356.

köyün de Muhammed b. İsmail'in davetine katıldığı anlatılır.³⁶ Bu, imamın güvenlik stratejisi ile davet faaliyetlerinin nasıl iç içe geçtiğini gösterir. Aile bireylerini dailerle birlikte yerleştirmesi, imamet devamlılığını güvence altına alma çabasıdır. Ayrıca köyün davete katılması, İsmâilîliğin köyler ve taşra üzerinden taban bulduğunu, yani hareketin yalnızca şehirli elitlere değil, kırsal kesime de yayıldığını gösteren bir durum olarak değerlendirilebilir.

Muhammed b. İsmail Sabur'dan onlarla Ferec denen bir dai vasıtasıyla yazışmaya devam eder. Daha sonra onlardan haber kesilir. Bunun üzerine Muhammed b. İsmail oğlu Abdullah b. Muhammed'in kendisinden sonra imam olarak tayin eder.³⁷ Bu bilgiler, İsmâilî geleneğin imam silsilesinin devamlılığını vurgulama çabasını ortaya koyar. Abdullah'ın halef tayin edilmesi, imamet kurumunun sürekliliğinin nasıl güvenceye alındığını açıklar. Tabutların Kahire'ye nakledildiği rivayeti ise, Fatımîler'in meşruiyet inşasında geçmiş imamlarla maddi bir bağ kurma stratejisi olarak yorumlanabilir. Ancak bu nakil rivayetinin kronolojik ve tarihsel olarak belirsiz bırakılması, olayın daha çok sembolik bir anlam taşıdığına işaret etmektedir.

5. Muhammed b. İsmail'in Vefatı

Muhammed b. İsmail'in vefatına ilişkin tarihsel kaynaklarda birbiriyle çelişen çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin farklı mezhepsel perspektiflerden yazılmış olması, gerçeğin tespitini oldukça güçleştirmektedir. İmami kaynaklarda yer alan bir anlatıya göre, Muhammed b. İsmail Harun er-Reşid'e İmam Musa el-Kazım'ı ihbar ettiği günün gecesinde aniden hastalanarak Bağdat'ta ölmüştür.³⁸ Bu rivayetin, İmam Musa'ya yapılan ihanetin ilahi bir cezayla karşılık bulunduğunu vurgulamak amacıyla kurgulanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu bilgi, Harun er-Reşid'in halifelik dönemi (170-193/786-809) göz önüne alındığında, Muhammed b. İsmail'in 170-190/786-805 yılları arasında hayatta olduğuna dair kronolojik bir çerçeve sunmaktadır.

İsmaili geleneğine ait kaynaklar ise farklı bir tablo çizmektedir. İsmaili dai Hasan b. Nuh el-Beherûşî'nin aktardığına göre, Muhammed b. İsmail Fergana veya Nisabur'da vefat etmiş, daha sonra Fatımi iktidarı döneminde naaşı Kahire'ye nakledilerek burada defnedilmiştir. *Desturu'l-Müneccimîn* adlı eserde yer alan bir ifade ise oldukça ilginçtir: Burada, İmam Musa el-Kazım'ın Abbasi iktidarı tarafından aranan yeğeni Muhammed b. İsmail'in yerine kendisini feda ettiği belirtilmektedir. Bu kayıt, Muhammed b. İsmail'in 183/799 yılında hala hayatta olduğunu teyit etmektedir. Diğer yandan İsmaili dailerinden Hasan b. Nuh el-Beherûşî ise onun Fergana ya da Nisabur'da vefat ettiğini; daha sonraki dönemde Fâtımî iktidarınca, muhtemelen Muizz Lidinillah döneminde (341-365/953-975), buradaki kabrinden çıkarılıp Mısır'a getirilerek Kahire'de gömüldüğünü belirtir.³⁹

Desturu'l-Müneccimîn'de Musa el-Kazım'ın Abbasi iktidarınca aranan yeğeni Muhammed b. İsmail'in yerine kendisini feda ettiğine dair geçen ifadede⁴⁰ Muhammed b. İsmail'in 183/799 yılında hayatta olduğu vurgulanarak yukarıdaki husus teyit edilmektedir. Bunun yanında daha önce İbn Ebi'l-Hadid'de geçen Muhammed b. İsmail'in Memun döneminde (198-218/813-833) hayatta olduğu yönündeki ifadeler esas alındığında,⁴¹ onun 200/815'li yıllarda hayatta olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu manada, Naşi el-Ekber'de geçen birtakım ifadeler de bu hususu doğrular mahiyettedir. Naşi el-Ekber, Muhammed b. İsmail'in ölümünden sonra taraftarlarının iki gruba ayrıldığını ve bunlardan bir grubun Muhammed b. Cafer ed-Dîbac'ın imametini savunan Şumeytiyye fırkası olduğunu belirtir.⁴²

³⁶ İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/356.

³⁷ İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/356.

³⁸ Ali b. Cafer, *Mesâil Ali b. Cafer*, s. 313-314; Meclisi, *Bihar*, 48/238-239.

³⁹ İdris İmadüddin, *Uyûnu'l-ahbâr*, 4/356; Hasan b. Nuh el-Beherûcî, *Kitâbu'l-eshâr ve mecmau'l-envâr*, thk. Adil Avva. (*Muntehabâtu'l-İsmâ'iliyye*, Dimeşk: el-Câmia es-Suriyye, 1958 içinde), 235.

⁴⁰ Muhammed Takiy Dânişpejuh, "Zeylî ber Târih-i İsmâ'iliyye", *Neşriyye-i Danişgêde-i Edebiyyât-ı Tebriz*, 18 (1345), 217.

⁴¹ İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu nehci'l-belâğa*, 16/111.

⁴² Nâşi el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, thk. Joseph van Ess (Beyrut: el-Mahed el-İlmâni li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye, 1971), 47.

Muhammed b. Cafer'in 200/815 yılında⁴³ Abbasi iktidarına karşı isyana kalktığı dikkate alındığında, onun etrafında meydana gelen gruplaşma da bu tarihe yakın dönemde gerçekleşmiş olmalıdır. Dolayısıyla buradan hareketle Muhammed b. İsmail'in Memun'un hilafete geçtiği 198/813 ile Muhammed Dibac'ın ayaklandığı 200/815 yılları arasında vefat etmiş olduğu öne sürülebilir.

Sonuç

Muhammed b. İsmail, erken dönem Şîî tarihinde yalnızca bir imam figürü değil, aynı zamanda İsmâîlîliğin tarihsel ve teolojik meşruiyetinin inşasında kilit bir aktör olarak ön plana çıkmaktadır. Kaynaklarda yer alan çelişkili bilgiler, onun hayatına dair sağlıklı bir biyografi oluşturmayı güçleştirse de, hem İsmâîlî hem de İmâmî geleneğin onu kendi mezhebi kimliklerini kurma çabasında araçsallaştırdığını göstermektedir. İmâmî kaynaklarda, Musa el-Kâzım'ın meşruiyetini vurgulamak adına Muhammed b. İsmail'in kişiliğiyle ilgili olumsuz nitelermelere sıkça yer verilmiş; hatta onun Abbâsî halifesi Harun er-Reşid'e ihbarcı olduğu yönündeki rivayetlerle siyasi ve ahlaki itibarı zedelenmeye çalışılmıştır. Buna karşın İsmâîlî kaynaklar, onu gizli bir imam olarak sunmuş; zulümden kaçarak farklı bölgelerde davet faaliyetlerini sürdüren, hatta imamet emanetini sistematik şekilde taşıyan bir figür olarak resmetmiştir.

Tüm bu bilgiler ışığında, Muhammed b. İsmail'in faaliyetlerinin Harun er-Reşid döneminde yoğunlaştığı ve siyasi baskılar nedeniyle oldukça gizli bir hayat sürdürmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Merkezi otoriteden uzak, özellikle Taberistan ve Deylem gibi bölgelerde Ali evladına sempatinin daha yoğun olduğu alanlarda davet faaliyetlerini sürdürdüğü görülmektedir. Bu süreçte yerel yöneticilerle kurduğu akrabalık ilişkileri, davetçiler aracılığıyla oluşturduğu iletişim ağı ve sürekli yer değiştirerek izini kaybettirme stratejisi, onun Abbasi iktidarına karşı verdiği mücadelenin temel unsurlarını oluşturmaktadır. Bu karmaşık ve hareketli yaşam öyküsü, erken dönem İsmaili hareketinin ne kadar zorlu koşullarda şekillendiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Bu çelişkili rivayetlerin analizinde dikkat çeken nokta, her iki mezhebin kaynaklarının kendi teolojik pozisyonlarını destekleyecek şekilde tarihsel olayları yorumlama eğilimidir. İmami kaynakların Muhammed b. İsmail'i olumsuz bir şekilde resmetme ve erken bir ölüm tarihi verme çabası, İsmaili kaynakların ise onun faaliyetlerini daha uzun bir zaman dilimine yayma eğilimi, mezhepsel tarih yazımının doğasını yansıtmaktadır. Tüm bu veriler değerlendirildiğinde, Muhammed b. İsmail'in 198-200/813-815 yılları civarında vefat ettiği görüşü, hem kronolojik tutarlılık hem de tarihsel bağlam açısından en makul çözüm olarak öne çıkmaktadır. Bu dönem, aynı zamanda erken İsmaili hareketinin önemli bir dönüm noktasını teşkil etmekte ve mezhepsel ayrışmaların keskinleştiği bir evreye denk gelmektedir.

Tarihî süreç içerisinde Horasan, Deylem ve Taberistan gibi merkezden uzak bölgelerde yürüttüğü faaliyetler, onun yalnızca teolojik bir otorite değil, aynı zamanda siyasal bir organizatör olduğunu da göstermektedir. Farklı rivayetler onun ölümünü Bağdat, Fergana ya da Nisabur gibi şehirlerle ilişkilendirse de, yaşamının Memûn dönemi sonlarına kadar sürdüğüne dair veriler daha güçlü görünmektedir. Nihayetinde Muhammed b. İsmail, hem yaşadığı dönemde hem de sonraki yüzyıllarda İslâm mezhepler tarihinin tartışmalı fakat belirleyici şahsiyetlerinden biri olmuştur. Onun hayatı etrafında gelişen tartışmalar, erken dönem Şîîliğin iç dinamiklerini ve mezhepler arası polemiklerin şekillendirdiği tarih anlatılarını anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır.

⁴³ Taberî, *Târih*, 3/990.

Kaynakça

- Avcu, Ali, *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Ebü'l-Hasan el-'Uraydâ, Ali b. Cafer. *Mesâilu Ali b. Cafer*, Beyrut: Muessesetu Âli'l-Beyt li İhyai't-Turâs, 1431//2010.
- Erbilî, Ebî'l-Hasan Ali b. İsa. *Keşfu'l-ğümme fî marifeti'l-eimme*, Beyrut: Merkezu't-Tibâa ve'n-Neşr li'l-Mecmai'l-Alemi li-Ehli'l-Beyt: 1433/2012.
- Behrûcî, Hasan b. Nuh, Kitâbu'l-ezhâr ve mecmâu'l-envâr, thk. Adil Avva. *Muntehabâtu'l-İsmâ'iliyye*, Dimeşk: el-Câmia es-Suriyye, 1958 içinde, s. 183-250.
- Cafer b. Mansur el-Yemen, Ebu'l-Kâsım, *Kitâbu serâir ve esrâri'n-nutakâ*. thk. M. Ghalib, Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1984.
- Daftary, Farhad, *The Ismâ'ilîs: Their history and doctrines*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- İbn Ebi'l-Hadîd, Abdulhamîd Hibetullah b. Muhammed b. Hüseyin, *Şerhu nehci'l-belağa*, Beyrut: Muessesetu'l-A'lemi li'l-Matbuat, 2009.
- İbn Şehrâşûb, Muhammed b. Şehrâşûb el-Mazenderânî, *Müteşâbihu'l-Kur'ân ve muhtelefuh*, Kum: Dâru'l-Bîdâr li'n-Neşr, 1369.
- İdris İmadüddin b. Hasan el-Kureşî, *Kitâbu zehri'l-meânî*, thk. Mustafa Galib, Beyrut: el-Muessesetu'l-Câmia li'd-Dirâse ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1991.
- İdris İmadüddin el-Kureşî, *Uyûnu'l-ahbâr ve funûnu'l-âsâr*, thk. Mustafa Galib, Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1986, IV. Cilt.
- Kummî, Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef el-Eş'arî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-fırak*, tsh. Cevâd Meşkûr, Tahran: Matbaatu Haydarî, 1963.
- Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-envâr*, thk. Lecnetun min Ulemâ, Beyrut: Muessesetu'l-Vefa, 1992.
- Mes'ûdî, Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali, *İsbâtu'l-vasiyye li'l-İmâm 'Alî b. Ebî Tâlib*, Beyrut: Dâru'l-Envai, 1988.
- Mes'ûdî, Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülmecid, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1973.
- Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, thk. Joseph van Ess, Beyrut: el-Mahed el-İlmânî li'l-Ebhâsi's-Şarkiiyye, 1971,
- Neşvanu'l-Himyeri, *el-Hûru'l-'iyn*, nşr. Kemal Mustafa, Kahire: Matbaatu's-Saade bi Civâri Muhafazati Mısır, 1948.
- Nevbahtî, Ebû Muhammed Hasan b. Musa, (ö. 300/912), *Fıraku's-Şi'a*, tsh. Seyyid Muhammed Sâdik, Necef: el-Mektebetu'l-Murtazaviyye, 1936.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer (606/1209), *eş-Şeceretu'l-mübâreke fî ensâbi't-Tâlibiyye*, thk. es-Seyyid Mehdi er-Recâi-es-Seyyid Mahmûd el-Miraşî, Kum: Mektebeyu Ayetullah el-Uzma el-Maraşî en-Necefi, 1409.
- Sadûk, Muhammed b. Ali b. Hüseyin Ebî Ca'fer İbn Bâbeveyh el-Kummî (381/991), *Uyûnu ahbârı Rızâ*, thk. Müessesetu'l-İmam Humeynî, Meşhed: Muessesetu Âli'l-Beyt li İhyai't-Turâs, 1389.
- Seyyidnâ el-Hattâb, *Gâyetu'l-mevâlid*, W. Ivanow, *Ismaili Tradition Concerning the Rise of the Fatimids*, Calcutta 1942 içinde (Arapça metin), 35-40.
- Seyyidnâ Hatim b. İbrahim el-Hâmidî, *Mecâlis Seyyidnâ Hatim b. İbrahim el-Hâmidî*, W. Ivanow, *Ismaili Tradition Concerning the Rise of the Fatimids*, Calcutta 1942 içinde (Arapça metin), 107-108.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-'Abkarî el-Bağdâdî, *el-İrşâd fî ma'rifeti huçecillâhi alâ'l-'ibâd*, thk. Muessesetu Âli'l-Beyt, Beyrut: Dâru'l-Mufid, 1993.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî: Târihu'l-umem ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Mâarif, Kahire: Dâru'l-Maarif bi Mısır, 1975.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târihu'l-Ya'kûbî*, Necef: Menşuratu'l-Mektebeti'l-Haydariyye, 1964.
- Yurtalan, Betül, *Mezhep ve Siyaset: Abbâsî-Fâtımî Çekişmesinin Sünniliğe Etkileri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024.

Declaration of Interests (Çıkar Çatışması): The authors declare that they have no competing interest (Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir).

Funding (Finansal Destek): The authors declared that this study has received no financial support (Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir).

Ethical Statement (Etik Beyan): It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).

Ethics Committee Permission (Etik Kurul İzni): The article does not require ethics committee permission. (Makale etik kurul izni gerektirmemektedir).